

Stanisław Parzymies

Stosunki międzynarodowe w Europie

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

1945 – 2009

DIALOG

Stanisław Parzymies

Stosunki międzynarodowe w Europie 1945–2009

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright edycja elektroniczna

Wydawnictwo Akademickie

DIALOG

Redakcja
Aleksandra Lachowska
Władysław Żakowski

Opracowanie mapy
Jarosław Talacha

Copyright by Wydawnictwo Akademickie DIALOG, 2009

ISBN ePub 978-83-8002-036-8

ISBN mobi 978-83-8002-037-5

Wydawnictwo Akademickie DIALOG
00-112 Warszawa, ul. Bagno 3/218
Tel./faks: (022)6208703
e-mail: redakcja@wydawnictwodialog.pl
www.wydawnictwodialog.pl

Skład wersji elektronicznej:
[Virtualo Sp. z o.o.](#)

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Spis treści

Wstęp

Rozdział I Konsekwencje II wojny światowej

- 1. Kształtowanie się Wielkiej Koalicji**
- 2. Konferencja w Teheranie**
- 3. Konferencja w Jaltie**
- 4. Między Jaltą i Poczdamem**
- 5. Konferencja w Poczdamie**
- 6. Traktaty pokojowe z sojusznikami Niemiec**

Rozdział II Problem Niemiec. początki zimnej wojny w Europie i podział Europy

- 1. Uchwały konferencji poczdamskiej w sprawie Niemiec**
- 2. Realizacja przez cztery mocarstwa uchwał poczdamskich w sprawie Niemiec**
- 3. Powstanie dwóch państw niemieckich**
- 4. Droga Republiki Federalnej Niemiec do zachodnich struktur współpracy gospodarczej i polityczno-wojskowej**

Rozdział III Europa Środkowa i Wschodnia: powstanie bloku wschodniego

- 1. Tworzenie radzieckiej strefy wpływów w Europie między Bugiem i Łabą**
- 2. Konsolidacja rządów komunistycznych w krajach Europy Środkowej i Wschodniej oraz zerwanie stosunków z Jugosławią**
- 3. Struktury organizacyjne bloku wschodniego**

Rozdział IV Europa Zachodnia: procesy integracyjne

- 1. Przesłanki i koncepcje integracji europejskiej po 1945 r.**
- 2. Plan Marshalla – impuls do integracji europejskiej**
- 3. Zachodnioeuropejskie organizacje współpracy międzyrządowej**
- 4. Zachodnioeuropejskie organizacje integracyjne**

Rozdział V Europa i świat zewnętrzny po II wojnie światowej

- 1. Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Europy**
- 2. Interesy państw europejskich na Dalekim Wschodzie**
- 3. Wojny kolonialne państw europejskich w Azji**
- 4. Europa wobec problemów Bliskiego Wschodu**
- 5. Dekolonizacja Afryki**
- 6. Zmierzch tradycyjnych potęg kolonialnych**
- 7. Europa a ruch krajów niezaangażowanych**

Rozdział VI Symptomy odprężenia w Europie

- 1. Od XX Zjazdu KPZR do Praskiej Wiosny (1956–1968)**
- 2. Polityka wschodnia Francji i Republiki Federalnej Niemiec w latach 1956–1975**
- 3. Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie**

Rozdział VII Rozkład „realnego socjalizmu” i zmiany polityczne w Europie

- 1. Implikacje Aktu końcowego KBWE w krajach Europy Środkowej i Wschodniej**
- 2. Od jawności i przebudowy do upadku ZSRR**
- 3. Rozwiązanie Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej i Układu Warszawskiego**

Rozdział VIII Porządek międzynarodowy w nowej Europie

- 1. Międzynarodowe uwarunkowania zjednoczenia Niemiec**
- 2. Subregionalne struktury współpracy w Europie Środkowej i Wschodniej**
- 3. Rada Europy**
- 4. Trójkąt Weimarski: konsultacje w duchu europejskiej jedności**

Rozdział IX Integracja europejska u progu XXI wieku

- 1. Unia Europejska na rozdrożu**
- 2. Traktat Amsterdamski o Unii Europejskiej**
- 3. Wspólna waluta euro**
- 4. Traktat o Unii Europejskiej przyjęty w Nicei**

5. Projekt traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy

Rozdział X Unia europejska po rozszerzeniu – nowe sąsiedztwo i ambicje globalne

- 1. Rozszerzenie Unii Europejskiej na Wschód**
- 2. Granice Unii Europejskiej oraz współpraca z sąsiadami ze Wschodu i Południa**
- 3. Rozszerzona Unia Europejska wobec problemu nielegalnej imigracji**
- 4. Unia Europejska wobec procesów globalizacji**

Rozdział XI Bezpieczeństwo Europy na przełomie XX i XXI wieku

- 1. Sojusz Północnoatlantycki przed nowymi wyzwaniami**
- 2. Od Europejskiej Tożsamości Bezpieczeństwa i Obrony do Europejskiej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony**
- 3. Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie**
- 4. Wspólnota Niepodległych Państw**

Rozdział XII Stosunki transatlantyckie

- 1. Ramy formalne współpracy transatlantyckiej**
- 2. Stosunki transatlantyckie w dziedzinie bezpieczeństwa**
- 3. Kwestia Iraku główną przyczyną napięcia w stosunkach transatlantyckich**
- 4. Transatlantyckie stosunki gospodarcze po upadku systemu dwubiegunowego**
- 5. Rola Francji w stosunkach transatlantyckich**
- 6. Wpływ rozszerzenia Unii Europejskiej na stosunki transatlantyckie**

Rozdział XIII Spory i konflikty w Europie po zakończeniu zimnej wojny

- 1. Wojna w Czeczenii**
- 2. Konflikt wokół Kosowa**
- 3. Konflikt w Irlandii Północnej**
- 4. Walka o niepodległość Baskonii**

Zakończenie

Indeks nazw geograficznych

Indeks instytucji, deklaracji i porozumień międzynarodowych

Indeks nazwisk

Bibliografia

O wydawnictwie

Wszystkie rozdziały dostępne w pełnej wersji książki.

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

UNIA EUROPEJSKA

0 250 500 km

Rozwój integracji europejskiej
w okresie od 18.04.1951 do 01.01.2007 r.

- 18.04.1951 r. – kraje założycielskie Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali
- 01.01.1973 r. – I rozszerzenie wspólnot europejskich
- 01.01.1981 r. – II rozszerzenie wspólnot europejskich
- 01.01.1986 r. – III rozszerzenie wspólnot europejskich
- 01.01.1995 r. – IV rozszerzenie Unii Europejskiej
- 01.05.2004 r. – V rozszerzenie Unii Europejskiej
- 01.01.2007 r. – VI rozszerzenie Unii Europejskiej

Wstęp

Druga wojna światowa w sposób zasadniczy zmieniła układ sił w świecie w porównaniu z sytuacją sprzed 1939 roku. W stosunkach międzynarodowych zakończył się okres dominacji mocarstw europejskich na korzyść dwóch supermocarstw, Stanów Zjednoczonych i Związku Radzieckiego. Inne państwa, takie jak Wielka Brytania, Francja, Niemcy i Włochy, które walczyły o pierwszeństwo w świecie, przestały być w istocie wielkimi mocarstwami i to niezależnie od tego, czy wyszły z wojny jako zwycięzcy, czy jako zwyciężeni¹. Problem niemiecki był tą kwestią europejską, wokół której koncentrowały się stosunki międzynarodowe w Europie po II wojnie aż do zjednoczenia Niemiec w 1990 r. Nawiązana w okresie wojny współpraca wielkich mocarstw, której podstawowym celem było wspólne pokonanie hitlerowskich Niemiec, czemu służyły uchwały na konferencjach Wielkiej Trójki w Teheranie i Jałcie, zaczęła się stopniowo załamywać, poczynawszy od konferencji w Poczdamie. Rozdźwięki między sojusznikami potęgowały się w miarę upływu czasu, kiedy przyszło realizować wspólne decyzje wobec zwyciężonych Niemiec.

Zimna wojna dwóch systemów, której Niemcy były jednym z głównych obiektów, zaowocowała trwającym ponad czterdzieści lat podziałem Niemiec i kryzysami berlińskimi, które stawiały świat na krawędzi wojny. Doprowadziła również do podziału Europy na dwa wrogie sobie bloki państw, w których podjęto działania na rzecz integracji gospodarczej oraz współpracy polityczno-wojskowej. Wynikiem tych działań było powstanie struktur, takich jak po stronie zachodniej Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego, Unia Zachodnioeuropejska, Wspólnoty Europejskie oraz Rada Europy, a po stronie wschodniej – Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej oraz Organizacja Układu Warszawskiego.

Odręczenie w Europie w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, czego przejawem była Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, wniosło nową jakość do stosunków międzynarodowych na kontynencie europejskim, ale nie zlikwidowało najpoważniejszych sprzeczności, jakie istniały między dwoma przeciwstawnymi sobie ideologicznie blokami polityczno-wojskowymi. Dopiero osłabienie systemu totalitarnego w Związku Radzieckim i w krajach satelickich – ze względu na jego niereformowalność i niepowodzenie w rywalizacji z systemem zachodnim w sferze gospodarczej i militarnej – umożliwiło zjednoczenie Niemiec, co otworzyło drogę do zjednoczenia całej Europy. Dzięki temu w Europie, przygotowującej się do współpracy w ramach programu stopniowego poszerzenia na wschód Unii Europejskiej i Sojuszu Północnoatlantyckiego, związanego strategicznym partnerstwem z Rosją, narodził się nowy porządek międzynarodowy. Jednocząca się Europa stała się jednym z trzech najpotężniejszych centrów politycznych, gospodarczych i militarnych w świecie, obok Ameryki Północnej ze Stanami Zjednoczonymi oraz strefy Azji i Pacyfiku z Japonią i Chinami.

Od momentu zakończenia II wojny światowej minęło już prawie sześćdziesiąt pięć lat, ale w tym czasie nie wydarzyło się w świecie nic, co by swoim ogromem, swoim tragizmem, swoim znaczeniem i swoimi konsekwencjami dla przyszłości Europy i świata przesłoniło tę wojnę. Dlatego też w badaniach, rozważaniach i analizach dotyczących stosunków międzynarodowych datę 8 maja 1945 r. traktujemy jako rozpoczęcie nowej epoki w historii Europy i całego świata.

Lata, które od tej daty upłynęły, podzielić można na pięć okresów. Jest to podział, który nie tylko porządkuje wydarzenia w Europie w minionych sześćdziesięciu latach, ale eksponuje również zmiany jakościowe zachodzące w stosunkach międzynarodowych.

Pierwszy okres obejmuje lata 1945–1955. Za jego początek uznać należy konferencję jałtańską Wielkiej Trójki, najważniejszą, jeśli chodzi o podjęte decyzje dotyczące kształtu powojennej Europy. Okres ten zamyka przyjęcie Republiki Federalnej Niemiec do NATO – 5 maja 1955 r. Jest to czas narodzin, kształtowania się i utrwalania blokowego podziału Europy.

Drugi okres zaczął się w połowie 1955 r. i trwał do roku 1969. Należy go nazwać okresem pokojowego współistnienia w Europie. Można wówczas zaobserwować przejawy odprężenia między blokami, do których zaliczyć należy konferencję szefów rządów czterech mocarstw w Genewie w lipcu 1955 r. (tzw. duch Genewy w stosunkach międzynarodowych), XX Zjazd Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego w 1956 r., spotkanie Kennedy’ego z Chruszczowem w Wiedniu w 1961 r., a także zapoczątkowane w 1964 r. starania o zwołanie konferencji w sprawie bezpieczeństwa i współpracy w Europie. Był to jednocześnie okres napięć w stosunkach międzynarodowych wywołanych interwencją wojskową ZSRR na Węgrzech w 1956 r., kryzysem berlińskim w 1958 r., wzniesieniem muru berlińskiego w 1961 r., czy wreszcie interwencją wojsk państw Układu Warszawskiego w Czechosłowacji w 1968 r. Okres ten zakończyło przyjęcie w drugiej połowie 1969 r. w Pradze przez państwa Układu Warszawskiego porządku dziennego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, który uwzględniał propozycje państw zachodnich.

Trzeci okres, lata 1970–1990, bez wątpienia zasługuje na nazwanie go okresem odprężenia. Otwierają go porozumienia w sprawie normalizacji stosunków zawarte przez RFN w 1970 r. z ZSRR i Polską. Obejmuje trzy fazy procesu KBWE, zakończone przyjęciem 1 sierpnia 1975 r. Aktu końcowego KBWE, negocjacje rozbrojeniowe USA–ZSRR, negocjacje w Wiedniu w sprawie wzajemnej redukcji sił zbrojnych i zbrojeń w Europie Środkowej, transformacja demokratyczna w Polsce i innych krajach Europy Środkowej oraz zburzenie muru berlińskiego w 1989 r. i zjednoczenie Niemiec w październiku 1990 r. Okres ten zamyka przyjęcie w Paryżu w listopadzie 1990 r. Paryskiej Karty Nowej Europy oraz Traktatu o konwencjonalnych siłach w Europie.

Okres czwarty przypadł na lata 1991–2009, kiedy to położone zostały podwaliny pod budowę nowego ładu międzynarodowego w Europie. W miejsce ZSRR powstało wiele niepodległych państw, a otwarcie na wschód zadeklarowały Rada Europy, Unia Zachodnioeuropejska, Wspólnoty Europejskie oraz Sojusz Północnoatlantycki. W tym okresie toczył się proces jednoczenia Europy w ramach tych struktur. Wszystkie kraje Europy Środkowej i Europy Wschodniej z wyjątkiem Białorusi stały się członkami Rady Europejskiej, która liczy obecnie 47 członków. W 1999 r. Polska, Republika Czeska i Węgry zapoczątkowały proces rozszerzenia Sojuszu Północnoatlantyckiego na wschód, który poi przyjęciu w następnych latach kolejnych państw z Europy Środkowej liczy obecnie 26 członków.

Nowy okres w historii stosunków międzynarodowych w Europie rozpoczął się 1 maja 2004 r. wraz z historycznym rozszerzeniem Unii Europejskiej o dziesięć nowych państw. Siedem z nich to państwa Europy Środkowej, znajdujące się w czasach zimnej wojny bądź w strefie wpływów Związku Radzieckiego, bądź wręcz stanowiące jego część. W ten sposób zakończył się pojałtański podział Europy. Traktat ustanawiający Konstytucję dla Europy, podpisany przez

państwa członkowskie Unii Europejskiej w Rzymie 29 października 2004 r., nie został ratyfikowany przez wszystkich 25 członków Unii i nie wszedł w życie, chociaż stanowił ważny krok w kierunku budowy federacji europejskich państw narodowych. W procesie ratyfikacji znajduje się Traktat Lizboński o U. Jeśli wejdzie w życie, to w ten sposób Unia Europejska stanie się bardziej niż dotąd liczącym się podmiotem na scenie międzynarodowej.

Ewolucja stosunków międzynarodowych w Europie po II wojnie światowej analizowana będzie w pracy przede wszystkim na podstawie dokumentów dyplomatycznych. Takie podejście oddaje najlepiej rzeczywistość międzynarodową i intencje współtworzących ją podmiotów stosunków międzynarodowych. Analiza dokumentów dyplomatycznych jest podstawowym warunkiem rzetelnych studiów stosunków międzynarodowych. Autor często odwołuje się również do syntez dziejów świata, w tym Europy po II wojnie światowej, które w ostatnim czasie ukazały się w Polsce i poza jej granicami. Jeśli chodzi o polskich autorów, to bierze pod uwagę przede wszystkim książki Józefa Kukułki – Historia współczesna stosunków międzynarodowych 1945–2000, Jerzego Krasuskiego Historia polityczna Europy Zachodniej 1945–2002, Wojciecha Roszkowskiego Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku, trzatomowy podręcznik akademicki pod redakcją Artura Patka, Jana Rydla, Janusza Józefa Węca Najnowsza historia świata 1945–1995 oraz pracę pod redakcją Włodzimierza Malendowskiego Spory i konflikty międzynarodowe. Aspekty prawne i polityczne. Jeśli chodzi o autorów zagranicznych, to zwraca przede wszystkim uwagę na wydane w tłumaczeniu na język polski książki: Zbigniewa Brzezińskiego Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej, Petera Calvocoressi Polityka międzynarodowa po 1945 roku, Paula Johnsona Historia świata od roku 1917 do lat 90-tych, Henry'ego Kissingera Dyplomacja oraz Normana Daviesa Europa.

Jest pewna liczba autorów zagranicznych, których prace dotyczące historii stosunków międzynarodowych w Europie po II wojnie światowej nie ukazały się w tłumaczeniu na język polski, a zasługują na uwagę. Wymienić tu należy przede wszystkim następujących autorów: David Stone: War Summits. The Meetings that Shaped World War II and the Postwar World, Maurice Vaïsse: Les relations internationales depuis 1945, Georges-Henri Soutou: La guerre de Cinquante Ans. Les relations Est-Ouest 1943-1990, Charles Zorgbibe: Histoire des relations internationales 1945-1962 et 1962 á nos jours.

Sięgnięcie do tych i innych książek oraz do dokumentów i artykułów naukowych winno umożliwić czytelnikom pogłębienie wiedzy, która ze względu na ograniczoną objętość pracy została podana w sposób skondensowany.

W pracy nie zostały oczywiście poddane analizie wszystkie zasługujące na uwagę wydarzenia międzynarodowe, których byliśmy świadkami w Europie po II wojnie światowej. Uczyniono to tylko w odniesieniu do wybranych kwestii stosunków międzynarodowych, które w tym okresie w decydującej mierze determinowały sytuację w Europie. Zawarto je w czternastu blokach tematycznych.

---

¹ W 1950 r. USA wydały na cele wojskowe 14,5 mld USD, ZSRR 15,5 mld USD, podczas gdy Wielka Brytania 2,3 mld USD, Francja 1,4 mld USD, Włochy 0,5 mld USD, a Niemcy i Japonia były nadal zdemilitaryzowane. Dane za: P. Kennedy, Mocarstwa świata. Narodziny, rozkwit, upadek, Warszawa 1994, s. 261-262.

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Rozdział VII

Rozkład „realnego socjalizmu” i zmiany polityczne w Europie

Rozkład i upadek „realnego socjalizmu” w ZSRR i krajach satelickich uważa się za epokowe wydarzenie w historii Europy po II wojnie światowej. Były one przeznaczeniem realnego socjalizmu od chwili jego narodzin. Już stłumienie przez armię buntu kronsztadzkich marynarzy w 1921 r., „dumy i chwały” rewolucji, którzy domagali się wolnych wyborów, swobody działania wszystkich partii lewicowych, prawa chłopów do dysponowania ziemią i jej płodami, zapowiadało, czym będzie władza bolszewików. W całym okresie istnienia komunistycznego państwa radzieckiego nigdy nie zostały stworzone warunki do jego normalnego rozwoju gospodarczego i społecznego. Hasło „dościgniemy i prześcigniemy” Stany Zjednoczone, któremu hołdował zwłaszcza Nikita Chruszczow, było może rzeczywistym pragnieniem przywódców ZSRR, ale nigdy nie przybrało realnych kształtów.

„Pod koniec ery breżniewowskiej – pisze Józef Smaga – oczywista stawała się nieefektywność gospodarki, jej ogromna surowcowo- i energochłonność, gigantyczne marnotrawstwo, niska wydajność pracy (pod koniec lat siedemdziesiątych robotnik radziecki wytwarzał 2/5 tego, co amerykański), dysproporcje w rozwoju poszczególnych gałęzi, degradacja środowiska naturalnego oraz technologiczne zapóźnienie w stosunku do krajów przodujących”¹. Ocena ta odnosiła się również w mniejszym lub większym stopniu do pozostałych krajów Europy Środkowej i Wschodniej². I w tym leżała podstawowa przyczyna rozkładu „realnego socjalizmu”, którego nie mogły zahamować podjęte przez Michaiła Gorbaczowa w połowie lat osiemdziesiątych próby reform. Do tego doszła Inicjatywa Obrony Strategicznej (SDI), z którą 23 marca 1983 r. wystąpił Ronald Reagan^{XXV}. Podniosła ona na taki poziom technologiczny i finansowy współzawodnictwo w zakresie zbrojeń, że ZSRR nie był w stanie temu współzawodnictwu sprostać. Władimir Łenin z Instytutu Ekonomii Światowego Systemu Socjalistycznego w Moskwie pisał w 1988 r., że „błędy i fałszywe koncepcje ekipy Breżniewa spowodowały mocarstwa zachodnie do intensyfikacji wyścigu zbrojeń, któremu Związek Radziecki nie mógł podoleć”³.

Inną przyczyną erozji „realnego socjalizmu” były występujące okresowo wybuchy sprzeciwu społecznego w krajach satelickich ZSRR wobec dyktatury komunistycznej, które nigdy nie ustały. Wydarzenia w Berlinie w 1953 r., w Poznaniu i Budapeszcie w 1956 r., w Pradze w 1968 r., w Gdańsku w 1970 r. były dowodem, że ten niedemokratyczny ustrój nigdy nie został zaakceptowany przez społeczeństwa. Ograniczone z konieczności do sfery polityczno-propagandowej poparcie dla demokratycznych i niepodległościowych aspiracji narodów Europy Środkowej ze strony demokratycznych krajów Zachodu, nie mogło wprowadzić zmiany ich sytuacji, ale przyczyniło się do utrzymania ducha protestu. W sumie w procesie rozkładu i upadku „realnego socjalizmu” wyróżnić można trzy elementy: kryzys ideologii komunistycznej, kryzys państwa radzieckiego i innych państw rządzonych według tego samego modelu oraz rozpad bloku wschodniego.

1. Implikacje Aktu końcowego KBWE w krajach Europy Środkowej i Wschodniej

Nowy impuls społecznym protestom przeciwko rządowi komunistycznym w krajach Europy Środkowej i Wschodniej dał proces KBWE i wieńczący go Akt końcowy, a zwłaszcza zawarty w nim tzw. trzeci koszyk, czyli postanowienia dotyczące ludzkiego wymiaru stosunków między państwami uczestniczącymi w konferencji. Kraje „realnego socjalizmu” przyjęły w ten sposób na siebie, jeśli nawet nie prawne, to moralno-polityczne zobowiązania do respektowania praw człowieka w zamian za akceptację przez Zachód polityczno-terytorialnego status quo w Europie i przyznanie szerszych możliwości współpracy gospodarczej.

W swojej książce *Wielkie bankructwo, poświęcone narodzinom i śmierci komunizmu w XX wieku*, Zbigniew Brzeziński napisał: „W przyśpieszeniu procesu więdnienia komunizmu szczególnie ważną rolę odgrywa potężne wręcz oddziaływanie hasła praw człowieka. Prawa człowieka to najbardziej porywająca idea polityczna naszego czasu. Jej głoszenie przez Zachód już zdołało zepchnąć do defensywy wszystkie bez wyjątku reżimy komunistyczne (...). Głoszenie praw człowieka nie tylko zepchnęło do defensywy istniejące reżimy komunistyczne, lecz w oczach świata posłużyło do oddzielenia komunizmu od demokracji”⁴.

Korzystny był oczywiście widoczny wpływ Aktu końcowego KBWE na rozwój współpracy gospodarczej Wschód–Zachód. W latach 1975–1980 wzrosły ogólne obroty handlowe między Wschodem i Zachodem. Dwukrotnie zwiększyła się kooperacja przemysłowa. Na ten okres przypadają próby nawiązania współpracy między państwami Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej oraz Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej. Do końca lat siedemdziesiątych nie wyszły one jednak poza ramy wzajemnych kontaktów dwóch organizacji, EWG i RWPG. Odbyło się kilka spotkań przedstawicieli Sekretariatu RWPG i Komisji EWG, w Moskwie w lutym 1975 r., w Luksemburgu w lutym 1976 r. i w Warszawie w lutym i listopadzie 1976 r. oraz w Moskwie w maju 1978 r. EWG, która nie chciała formalnie uznać RWPG za jedyne partnera współpracy, opowiadała się za porozumieniami z jej poszczególnymi członkami, starając się zawrzeć z nimi tzw. umowy typowe. W 1980 r. uzgodniono, że RWPG i EWG będą mogły zawierać porozumienia w zakresie swych kompetencji z każdym państwem członkiem drugiej organizacji⁵.

Największe kontrowersje w drugiej połowie lat siedemdziesiątych budziły jednak pozaekonomiczne formy kontaktów ogólnoeuropejskich, związane z realizacją trzeciego koszyka Aktu końcowego KBWE.

Wyjątkowość zawartych tam ustaleń polegała na tym, że zostały one uzgodnione i przyjęte przez przedstawicieli państw, których cele polityczne i systemy wartości były nie tylko rozbieżne, ale wręcz przeciwstawne, i którym analitycy stosunków międzynarodowych nie dawali żadnych szans porozumienia w tych kwestiach. Tajemnica powodzenia KBWE tkwiła jednak w tym, że jej uchwały, zwłaszcza dotyczące trzeciego koszyka, wyrażały równowagę interesów państw w niej uczestniczących w ówczesnym stanie stosunków międzynarodowych w Europie. Za uznanie polityczno-terytorialnego status quo w Europie państwa zachodnie uzyskiwały w Akcie końcowym KBWE prawo wglądu do problematyki praw człowieka w europejskich krajach komunistycznych⁶.

Prawdą jest, że aż do 1989 r. prawa człowieka nie były w państwach komunistycznych przestrzegane. Świadomość jednak, że Zachód popiera walkę ruchów dysydenckich o przestrzeganie praw człowieka, przyczyniła się do intensyfikacji tych działań, a w konsekwencji do upadku niedemokratycznego systemu władzy. Rządy europejskich krajów komunistycznych, podpisując Akt końcowy KBWE sądziły, że uda im się ukryć przed Zachodem realizację trzeciego koszyka, jeśli przywołają zasadę nieingerencji w sprawy wewnętrzne, jedną z głównych zasad Karty Narodów Zjednoczonych. Tymczasem wystąpienia w obronie praw człowieka były uprawomocnione w świecie zachodnim i dysydenci w krajach komunistycznych mogli liczyć na jawne poparcie z zewnątrz swych działań.

Weryfikacja realizacji postanowień Aktu końcowego KBWE w odniesieniu do wszystkich jego koszyków, w tym do koszyka trzeciego, odbywała się na zwoływanych okresowo spotkaniach przeglądowych KBWE. W czasie trwania zimnej wojny odbyły się trzy takie spotkania: od 4 października 1977 r. do 9 marca 1978 r. w Belgradzie, od 11 listopada 1980 r. do 9 września 1983 r. w Madrycie oraz od 4 października 1986 r. do 19 stycznia 1989 r. w Wiedniu.

Spotkanie belgradzkie KBWE było areną ścierania się sprzecznych interpretacji i ocen dotyczących praw człowieka. W czasie debaty ujawniły się tu głębokie różnice poglądów na temat realizacji VII zasady z Deklaracji Zasad Aktu końcowego KBWE. Delegacje państw zachodnich, zwłaszcza USA, udzielały poparcia dysydentom z państw komunistycznych⁷. Te ostatnie domagały się realizacji Aktu końcowego KBWE w całości i oskarżały państwa NATO, że chcą rozmawiać tylko o realizacji trzeciego koszyka. Tymczasem, jak pisał Zbigniew Brzeziński, ówczesny doradca prezydenta USA ds. bezpieczeństwa narodowego „poprzez KBWE utrzymywaliśmy publiczny nacisk na Sowieców i ich satelitów, aby postępowali zgodnie z postanowieniami porozumień z Helsinek”⁸. Wymóg, że komunikat ze Spotkania Belgradzkiego trzeba było przyjąć na zasadzie konsensusu, powodował, że nie znalazła się w nim nawet wzmianka o naruszeniu praw człowieka w krajach komunistycznych. A kwestia ta była głównym przedmiotem debaty, jak stwierdził szef delegacji amerykańskiej Arthur Goldberg⁹.

Spotkanie Madryckie KBWE w 1980 r. koncentrowało się na wojskowych aspektach bezpieczeństwa oraz na prawach człowieka. Jego obradom w znacznej mierze nadawały ton interwencja ZSRR w Afganistanie oraz wprowadzenie stanu wojennego w Polsce.

Wprowadzenie stanu wojennego w Polsce 13 grudnia 1981 r. zaskoczyło Zachód, który spodziewał się, że dojdzie tu teraz albo do radykalnej zmiany systemu politycznego, albo do interwencji radzieckiej. Nie przewidywano trzeciej możliwości, wewnętrznego rozwiązania siłowego. Dlatego też po 13 grudnia 1981 r. Stany Zjednoczone, a za nimi ich sojusznicy przyjęli tezę o „interwencji pośredniej”. Tuż po wprowadzeniu stanu wojennego dały się zauważyć różnice w podejściu USA i innych państw zachodnich do sytuacji w Polsce. Państwa zachodnioeuropejskie, zwłaszcza RFN, zachowywały powściągliwość w ocenach¹⁰. Jednakże 5 stycznia 1982 r. doszło do spotkania prezydenta USA Ronalda Reagana, z kanclerzem RFN Helmutem Schmidtem, co doprowadziło do zbliżenia stanowisk, jeśli chodzi o ocenę stanu wojennego w Polsce.

Deklarację na temat wydarzeń w Polsce przyjęła 11 stycznia 1982 r. Rada Sojuszu Północnoatlantyckiego na sesji ministerialnej. Zgodnie z zawartą tam decyzją nadano jednej z sesji spotkania KBWE w Madrycie charakter „sesji specjalnej”, poświęconej wyłącznie

rozwojowi sytuacji w Polsce. Zamiarem Stanów Zjednoczonych, którego nie udało się im zrealizować, było sprowadzenie debaty w Madrycie do krytycznej oceny sytuacji w Polsce po 13 grudnia 1981 r. i zakończenie na tym obrad Spotkania Madryckiego – z uzasadnieniem, że trwanie stanu wojennego w Polsce uniemożliwiło dalsze prowadzenie rokowań nad Dokumentem końcowym. Spotkanie nie zostało jednak przerwane¹¹.

Celem państw zachodnich było przywrócenie sytuacji w Polsce do stanu sprzed 13 grudnia 1981 r. W związku z tym Zachód sformułował trzy warunki: zniesienie stanu wojennego, zwolnienie internowanych, wznowienie negocjacji między rządem, Kościołem i „Solidarnością”. Jednocześnie Zachód ogłosił wobec Polski i ZSRR sankcje gospodarcze, którym towarzyszyły naciski polityczne oraz działania propagandowe. Kraje komunistyczne stały na stanowisku, wyrażonym w komunikacie ze spotkania przywódców Polski i ZSRR, L. Breżniewa i S. Kani, jeszcze 4 marca 1981 r., że wspólnota socjalistyczna jest nienaruszalna, a jej obrona jest sprawą nie tylko każdego państwa, lecz całej socjalistycznej koalicji¹². Wpisywało się to w pełni w logikę tzw. doktryny Breżniewa.

W przyjętym 6 września 1983 r. Dokumentie końcowym Spotkania Madryckiego uczestnicy m. in. wyrazili swe zdecydowanie popierania i zachęcania do skutecznego korzystania z praw człowieka i podstawowych wolności. Zgodzili się również na zwołanie 7 maja 1985 r. do Ottawy spotkania ekspertów na temat przestrzegania praw człowieka i podstawowych wolności. W części Dokumentu dotyczącej współpracy humanitarnej i informacyjnej państwa uczestniczące zobowiązały się do: życzliwego rozpatrywania spraw „kontaktów i regularnych spotkań na podstawie więzi rodzinnych, łączenia rodzin i małżeństw między obywatelami różnych państw¹³.

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Do ostrych kontrowersji na tle interpretacji praw człowieka doszło przy ustalaniu porządku dnia rozpoczętego 8 maja 1985 r. spotkania ekspertów w Ottawie nt. poszanowania w ich państwach praw człowieka i podstawowych wolności. Państwa zachodnie dążyły do dyskusji nad tak istotnymi kwestiami, związanymi z prawami i wolnościami człowieka w krajach Układu Warszawskiego, jak swobody religijne i kulturalne, emigracja Żydów radzieckich, mniejszość turecka w Bułgarii, „grupy helsińskie”. Państwa Układu Warszawskiego zgłosiły natomiast ponad 20 inicjatyw dotyczących m. in.: prawa do życia w pokoju, prawa do pracy i wypoczynku, opieki lekarskiej, zabezpieczenia na starość, bezpłatnego kształcenia i poszanowania swobód zbiorowości (ale nie indywidualnych osób). Propozycje te nie weszły jednak do porządku dziennego spotkania w Ottawie. Podczas spotkania delegacje zachodnie przyjmowały przedstawicieli „grup helsińskich” i różnych stowarzyszeń praw człowieka z krajów socjalistycznych, którzy mówili o naruszeniach tych praw w ich krajach.

Spotkanie Wiedeńskie 1986 r. skoncentrowało się na kwestiach ochrony praw człowieka. W paragrafie 11 Dokumentu końcowego mówi się, że państwa uczestniczące „będą szanować prawa człowieka i podstawowe wolności łącznie z wolnością myśli, sumienia, religii lub przekonań każdego bez względu na różnice rasy, płci, języka lub religii”. Paragrafy od 12 do 24 mówią o tym, jakie środki państwa zamierzają przedsięwziąć, aby zrealizować zapisy paragrafu 11. Będą to działania w zakresie ustaw, umów międzynarodowych, propagowania praw i swobód, gwarancji ich realizacji, nauczania praw człowieka w szkołach, gwarancji swobód religijnych. W sumie chodziło o to wszystko, czego w krajach komunistycznych dotąd nie było¹⁴.

Uczestnicy Spotkania Wiedeńskiego KBWE w 1986 r. podjęli również decyzję dotyczącą zwołania Konferencji w sprawie Ludzkiego Wymiaru KBWE „w celu osiągnięcia dalszego postępu w odniesieniu do poszanowania wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności, jak również w odniesieniu do kontaktów między ludźmi i innych spraw humanitarnych”¹⁵. W ramach Konferencji w sprawie Ludzkiego Wymiaru KBWE odbyły się trzy spotkania: od 30 maja do 23 czerwca 1989r. w Paryżu, od 5 czerwca do 29 lipca 1990 w Kopenhadze oraz od 10 września do 4 października 1991 r. w Moskwie. Pierwsze z tych spotkań, w Paryżu, przebiegało w tym samym czasie co pierwsze na wpół demokratyczne wybory w powojennej Polsce, co też wywarło pozytywny wpływ na atmosferę spotkania. Zdominowane przez spór węgiersko-rumuński, dotyczący praw mniejszości węgierskiej w Siedmiogrodzie, nie przyniosło ono jednak konkretnych ustaleń.

Zwołane w rok później Spotkanie Kopenhaskie zakończyło się przyjęciem Dokumentu końcowego, w którym odnotowano „fundamentalne zmiany polityczne, jakie zaszły w Europie od czasu pierwszego spotkania Konferencji w sprawie Ludzkiego Wymiaru w Paryżu w 1989 r.”¹⁶ W liczącym 45 punktów Dokumentcie końcowym z Kopenhagi uczestniczące w spotkaniu państwa potwierdziły wolę poszanowania praw człowieka, zasad demokracji oraz rządów prawa i praw osób należących do mniejszości narodowych, jak też przyjęły mechanizmy zapewniające ich realizację¹⁷. Znaczenie praw człowieka wyeksponowane zostało również w Paryskiej Karcie Nowej Europy, którą państwa uczestniczące w KBWE przyjęły 21 listopada 1990 r. na konferencji w Paryżu¹⁸. Moskiewskie Spotkanie w ramach Konferencji w sprawie Ludzkiego Wymiaru KBWE wypracowało Dokument końcowy, w którym uznano prawa człowieka za podstawę porządku międzynarodowego, poszerzono mechanizm kontrolny przestrzegania praw człowieka w ramach KBWE, a państwa uczestniczące uznały instytucje ludzkiego wymiaru KBWE za zjawisko równoległe do systemów globalnego (ONZ) i regionalnego (Rady Europy) ochrony praw człowieka¹⁹.

Byłoby jednak uproszczeniem twierdzić, że tylko bądź głównie działania zewnętrzne doprowadziły do rozkładu „realnego socjalizmu” i zmian politycznych w Europie. Przede wszystkim przyczyniły się do tego protesty społeczeństw tych krajów przeciwko utrzymywaniu „niereformowalnego” systemu, jak też będące ich następstwem próby częściowych reform. Należy podkreślić, że w ciągu roku, jaki minął od wyborów w Polsce w czerwcu 1989 r., dokonały się w Europie Środkowej epokowe zmiany, które zyskały miano Jesieni Ludów 1989 i których wynikiem był upadek dyktatorskich rządów na Węgrzech, w NRD, CSRS, Bułgarii i Rumunii²⁰.

Poza Bułgarią i NRD w pozostałych krajach komunistycznych próby zmiany radzieckiego modelu rozwoju i osłabienia radzieckiej hegemonii podejmowane były dość wcześnie. Były to jednak na ogół działania o ograniczonym charakterze. W Rumunii polityce rozluźnienia więzów z ZSRR i Układem Warszawskim realizowanej przez Ceașescu towarzyszyło jednak umacnianie dyktatury wewnętrznej. Na Węgrzech pewien dobrobyt, a tym samym zadowolenie społeczeństwa zapewnić miały wdrażane w ograniczonym zakresie reformy. W Czechosłowacji po stłumieniu Praskiej Wiosny reżim komunistyczny należał do najbardziej ortodoksyjnych, a w opozycji pozostała tylko nieliczna grupa intelektualistów, sygnatariuszy Karty 77.

W Polsce ruch protestu zwany „Solidarność” inspirowany i kierowany przez intelektualistów, uzyskał szeroką akceptację społeczną, łącząc hasła niezależności narodowej z rewindykacjami

o charakterze socjalnym²¹. „Solidarność” cieszyła się poparciem Kościoła katolickiego, czemu sprzyjał wybór w październiku 1978 r. polskiego kardynała, Karola Wojtyły na papieża i jego wizyta w Polsce w 1979 r.

Podjęmowane próby porozumienia między rządem i „Solidarnością” w latach 1980–1981 zakończyły się niepowodzeniem. Zachód dostrzegał w Solidarności, nie bez powodu, siłę zdolną doprowadzić do zmian politycznych w Europie Środkowej i Wschodniej. Wprowadzenie 13 grudnia 1981 r. stanu wojennego w Polsce zahamowało jednakże proces zmian²².

Po okresie represji wobec „Solidarności” w czasie stanu wojennego, połączonych z jej delegalizacją, a także po sankcjach Zachodu wobec Polski i zawieszeniu z nią stosunków, w listopadzie 1985 r. gen. Wojciech Jaruzelski złożył roboczą wizytę w Paryżu, otwierając tym fazę normalizacji stosunków Polski ze światem zachodnim. Nowy etap w historii Polski rozpoczął na wiosnę 1989 r. Okrągły Stół rządu i opozycji^{XXVI}.

„Kontraktowe” wybory parlamentarne w Polsce w czerwcu 1989 r., w których społeczeństwo zanegowało ustrój komunistyczny, zakończyły się oddaniem władzy opozycji w sposób parlamentarny, co świat przyjął z aprobatą i zdumieniem. W efekcie w Sejmie „Solidarność” uzyskala w sumie 46% mandatów, PZPR 38%, a ZSL 16%²³.

Realizowany w tym samym czasie w Związku Radzieckim przez Michaiła Gorbaczowa program reform oraz przykład zmian dokonanych w Polsce przyspieszyły procesy demokratycznych przeobrażeń w pozostałych krajach komunistycznych²⁴. Rosło znaczenie opozycji, która zyskiwała coraz szersze poparcie i popularność. W tej sytuacji komunistyczne rządy decydowały się albo na reformy i dopuszczenie opozycji do współrządzenia, jak na Węgrzech, bądź na terror policyjny, jak w NRD i CSRS²⁵.

Węgry wkroczyły w ostatnią fazę rozbratu z komunizmem 23 listopada 1989 r., zaczynając od zmiany nazwy państwa na Republika Węgierska. W referendum 26 listopada 1989 r. ustalono termin powszechnych i wolnych wyborów na 25 marca 1990 r. W wyborach zwyciężyło opozycyjne dotąd Forum Demokratyczne, zdobywając 165 miejsc w parlamencie. Związek Demokratów zdobył 82 miejsca, a Węgierska Partia Socjalistyczna, powstała z przekształcenia Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej, 33 miejsca. Premierem został szef Forum Demokratycznego, József Antall²⁶.

W Rumunii zmiany ustrojowe nastąpiły w wyniku zbrojnego przewrotu dokonanego przez niechętną Nicolae Ceaușescu część armii i aparatu partyjnego. Sygnałem do zmian było skazanie na śmierć i rozstrzelanie komunistycznego dyktatora. U władzy, usankcjonowanej w wolnych wyborach 13 czerwca 1990 r., pozostali jednak komuniści²⁷.

W Czechosłowacji pod wpływem masowych demonstracji antyrządowych 10 grudnia 1989 r. ukonstytuował się rząd porozumienia narodowego z udziałem opozycji skupionej w Forum Obywatelskim. Zgromadzenie Narodowe, wraz z przedstawicielami opozycji, 29 grudnia 1989 r. wybrało na prezydenta Vaclava Havla, jednego z twórców Karty 77. Jeszcze w lutym 1990 r. dokonano radykalnych reform w sądownictwie i w aparacie bezpieczeństwa. W dniach 8 i 9 czerwca 1990 r. odbyły się wolne wybory, w których wzięło udział 97% obywateli. Wybory przyniosły zwycięstwo Forum Obywatelskiemu i Stowarzyszeniu przeciw Przemocy. Komuniści uzyskali tylko 15% mandatów²⁸.

W NRD, po zburzeniu muru berlińskiego 9 listopada 1989 r., 18 marca 1990 r. odbyły się wolne wybory parlamentarne. Partie konserwatywne (CDU, SDU i Przełom Demokratyczny)

uzyskały 47,8%, a komuniści nieco ponad 16% głosów. W sierpniu 1990 r. Izba Ludowa NRD zdecydowaną większością głosów przyjęła ustawę o przystąpieniu NRD do RFN na warunkach zachodnioniemieckiej konstytucji. W tej sprawie podpisany został w Berlinie 31 sierpnia 1990 r. układ między RFN i NRD²⁹. Ostatecznie w wyniku zjednoczenia Niemiec 3 października 1990 r. na podstawie układu moskiewskiego z 12 września 1990 r. o ostatecznej regulacji w odniesieniu do Niemiec, NRD przestała istnieć³⁰.

W Bułgarii 9 listopada 1989 r. pod naciskiem liberałów partyjnych ustąpił ze stanowiska wieloletni sekretarz generalny BPK Todor Żiwkow. 16 stycznia 1990 r. rozpoczął się Okrągły Stół komunistów z opozycją. Wolne wybory, które odbyły się 10 i 17 czerwca 1990 r., przyniosły zwycięstwo komunistom występującym jako Bułgarska Partia Socjalistyczna (47%). Unia Sił Demokratycznych, złożona z około 40 niezależnych partii i grup politycznych, uzyskała 37% głosów. Kolejne wybory rozpisane w 1991 r. odsunęły komunistów od władzy³¹.

2. Od jawności i przebudowy do upadku ZSRR

Po osiemnastu latach rządów Leonida Breżniewa, który był sekretarzem generalnym KPZR od października 1964 r. do listopada 1982 r., po trwających piętnaście miesięcy rządach Jurija Andropowa i po trzynastu miesiącach rządów Konstantina Czernienki kolejnym sekretarzem generalnym KPZR został w marcu 1985 r. liczący 54 lata Michaił Gorbaczow. Był on pierwszym przywódcą ZSRR, który urodził się i wychował już po Rewolucji Październikowej³².

Za czasów Breżniewa, Andropowa i Czernienki ZSRR i podległe mu kraje komunistyczne nie respektowały zawartych w Akcie końcowym KBWE zapisów dotyczących praw człowieka i demokracji. Próby ze strony Zachodu przypominania tych zapisów kończyły się zawsze oskarżeniem o ingerencję w sprawy wewnętrzne. Członkowie powstających oddolnie w Moskwie i innych miastach ZSRR grup kontrolujących respektowanie postanowień helsińskich byli natychmiast aresztowani. Świadczyło to o tym, że ciągle nie było jednolitego rozumienia na Wschodzie i Zachodzie polityki odprężenia. Dowiodła tego ostatecznie wojskowa interwencja radziecka w Afganistanie w grudniu 1979 r. oraz groźba interwencji w Polsce.

Objęcie w marcu 1985 r. stanowiska sekretarza generalnego KPZR przez Michaiła Gorbaczowa, który wystąpił z programem liberalizacji polityki wewnętrznej, zapowiadało istotne zmiany w tym zakresie. Jednym z przejawów zmian miała być polityka jawności życia publicznego, czyli głośności, i przebudowy struktur państwa, czyli pieriestrojki³³. Wszystko to oczywiście miało się dokonywać w warunkach utrzymania władzy komunistycznej. Ale i tak wprowadzone zmiany wywołały sprzeciw w najwyższych kręgach elit politycznych w samym ZSRR i w „bratnich” krajach komunistycznych, przeciwnych przekształceniom stosunków wewnętrznych w partii. Mniej oporów wywoływała polityka zagraniczna Gorbaczowa, gdyż oczekiwano, że ściślejsza współpraca z krajami wysoko uprzemysłowionymi oraz obniżenie zabójczego dla radzieckiej gospodarki wyścigu zbrojeń stanowić będzie ratunek przed zapaścią. Dlatego też Gorbaczow już w listopadzie 1985 r. rozpoczął serię spotkań z prezydentem Reaganem. Na początku 1989 r. wojska radzieckie opuściły Afganistan. Partyjna biurokracja nie rozumiała jednak lub nie chciała zrozumieć, że warunkiem prawdziwego odprężenia w stosunkach z Zachodem są głębokie zmiany w sytuacji wewnętrznej

ZSRR.

W 1987 r. udało się Gorbaczowowi wdrożyć obszerny plan reform ekonomicznych. Jednocześnie przystąpił do kontynuowania destalinizacji, próbując rozbić stare układy w administracji państwowej różnych szczebli. Okazało się to jednak niezwykle trudne. Podczas wizyty w Jugosławii, 14 marca 1988 r., M. Gorbaczow wygłosił w Belgradzie przemówienie, w którym opowiedział się za niezależnością poszczególnych partii komunistycznych, co zostało zrozumiane jako odrzucenie przez ZSRR doktryny Breżniewa o ograniczonej suwerenności³⁴. Ośmieliło to rządzące w krajach Europy Środkowej partie komunistyczne do większej ustępliwości wobec sił opozycyjnych, a nawet szukania z nimi kompromisu, czego najlepszym przykładem były obrady Okrągłego Stołu w Polsce na początku 1989 r.

Rozwiązania wymagały nabrzmiałe problemy narodów i narodowości ZSRR. W 1989 r. Gorbaczow zaczął mówić o błędach i deformacjach w tej dziedzinie, postulując rozszerzenie praw republik oraz faktyczne równouprawnienie narodów i narodowości. Centralnym zagadnieniem w tym procesie było przywrócenie właściwego statusu języka narodów poszczególnych republik. Pojawiły się jednak również deklaracje suwerenności republik związkowych. Ogłosiły ją: Rada Najwyższa Estońskiej SRR 16 listopada 1988 r., 18 maja 1989 r. Rada Najwyższa Litewskiej SRR i 28 lipca 1989 r. Rada Najwyższa Łotewskiej SRR. W ślad za republikami bałtyckimi analogiczne deklaracje ogłosiły Rady Najwyższe: Rosji 12 czerwca 1990 r., Ukrainy 16 czerwca 1990 r., Białorusi 27 lipca 1990 r. i Mołdawii 23 lipca 1990 r. Trzecią fazą tego procesu, prowadzącego do likwidacji państwowości ZSRR, było proklamowanie niepodległości przez poszczególne republiki. W kolejności uczyniły to Litwa 11 marca 1990 r., Estonia 30 marca 1990 r. oraz Łotwa 4 maja 1990 r. Gorbaczow potępił te decyzje, uznając je za bezprawne i nieważne. Tymczasem 9 marca 1990 r. umowę z 1922 r. o utworzeniu ZSRR wypowiedziała Gruzja, a 9 kwietnia 1990 r. ogłosiła niepodległość, zmieniając nazwę na Republika Gruzji.

Pragnąc utrzymać istnienie ZSRR, Michaił Gorbaczow poparł dążenia republik do umocnienia suwerenności przy jednoczesnym pozostaniu w związku. Nie zmniejszyło to aspiracji niepodległościowych poszczególnych republik. W tej sytuacji na Zjeździe Deputowanych Ludowych, który odbył się 24 grudnia 1990 r., Gorbaczow wystąpił z propozycją zorganizowania referendum, w którym naród miał się wypowiedzieć, czy chce utrzymania państwa federacyjnego i suwerennych republik. Aż w sześciu republikach uchwała Zjazdu Deputowanych Ludowych nie doczekała się realizacji zgodnie z jej treścią i w przewidywanym terminie do 17 marca 1991 r. Litwa, Łotwa i Estonia przeprowadziły w różnych terminach referenda za niepodległością. W Gruzji referendum dotyczyło przywrócenia niepodległości z lat 1918–21, w Armenii wystąpienia z ZSRR, a Mołdawia w ogóle nie zorganizowała referendum. W pozostałych republikach w referendum wyrażono chęć utrzymania federacji³⁵.

Nowy układ związkowy, który został opublikowany 16 sierpnia 1991 r., nie wszedł jednak w życie z powodu puczu przeciwko Gorbaczowowi, który zorganizowany został w Moskwie 19 sierpnia 1991 r. przez grupę najbliższych jego współpracowników przeciwnych zmianie stosunków między władzą centralną i republikami. Jedną z konsekwencji puczu było zawieszenie 29 sierpnia 1991 r. przez Radę Najwyższą ZSRR działalności KPZR. Pucz wywołał ponadto nowe deklaracje niepodległościowe ze strony republik. Ogłosiły je kolejno w sierpniu 1991 r. Ukraina, Białoruś, Mołdawia, Uzbekistan i Kirgistan, we wrześniu Tadżykistan

i Armenia, w państwach Azerbejdżan, Turkmenistan oraz w grudniu Kazachstan. Formalnej deklaracji niepodległości nie ogłosiła jedynie Rosja.

Był to prawdopodobnie w historii Związku Radzieckiego ten moment, który ponad czterdzieści lat wcześniej przewidział George Kennan pisząc, że jeśli w walce o władzę „wydarzy się cokolwiek, co zakłóci jedność i skuteczność działania partii jako instrumentu prowadzenia polityki, Rosja sowiecka z dnia na dzień może się przeobrazić z jednego z najsilniejszych w jedno z najsłabszych i najbardziej godnych litości społeczeństw”³⁶. Poprzez swoje działania reformatorskie, w intencjach bardzo słuszne, Michaił Gorbaczow doprowadził do upadku systemu realnego socjalizmu, którego był przedstawicielem, gdyż system ten okazał się niereformowalny³⁷.

Oslabienie w wyniku puczu pozycji Gorbaczowa wykorzystał Borys Jelcyn, który opowiedział się za powstaniem na obszarze byłego ZSRR związku pełnoprawnych państw. Ostatnią próbą ratowania ZSRR było przedstawienie przez Gorbaczowa na nadzwyczajnym Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR w dniach od 2 do 5 września 1991 r. oświadczenia jedenastu republik w sprawie utworzenia struktury państwowej na zasadach konfederacji. W deklaracji nowej Rady Państwa ZSRR z 6 września 1991 r. uznano niepodległość Litwy, Łotwy i Estonii, które 17 września 1991 r. wstąpiły do ONZ. Było to posunięcie, które osłabiło sens całej inicjatywy ratowania ZSRR. Wykorzystał to Borys Jelcyn, który jako prezydent Rosji wraz z Leonidem Krawczukiem i Stanisławem Szuszkiewiczem, prezydentem Ukrainy i przewodniczącym Rady Najwyższej Białorusi, podpisał 8 grudnia 1991 r. w Puszczy Białowieskiej umowę o utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP), kładąc w ten sposób kres istnieniu ZSRR.

Następnie 21 grudnia 1991 w Alma Aty przywódcy 11 republik podpisali protokół dodatkowy do porozumień białowieskich o utworzeniu WNP. Oprócz przywódców Rosji, Białorusi i Ukrainy protokół podpisali najwyżsi przedstawiciele Azerbejdżanu, Armenii, Kazachstanu, Kirgistanu, Mołdawii, Tadżykistanu, Turkmenistanu, Uzbekistanu. Stwierdzili oni ponadto w odrębnej deklaracji, że WNP „nie stanowi państwa ani formacji ponadpaństwowej”. Podjęto również decyzję o zachowaniu zjednoczonego dowództwa sił strategicznych, jednej kontroli nad bronią jądrową, o rozwoju wspólnego obszaru gospodarczego oraz o „wypełnianiu zobowiązań międzynarodowych wynikających z umów i porozumień byłego ZSRR”³⁸. Umowy z Białowieży i Alma Aty zostały ratyfikowane przez jedenaście republik, a 30 grudnia 1991 r. na spotkaniu w Mińsku szefowie państw członków WNP ogłosili ostateczną likwidację ZSRR. Pięć dni wcześniej Michaił Gorbaczow przekazał Borysowi Jelcynowi funkcję prezydenta ZSRR³⁹.

Jak napisał Andriej Graczow, doradca i sekretarz prasowy M. Gorbaczowa, ceną, jaką wbrew swej woli za przeobrażenie polityki światowej zapłacił Gorbaczow, „stał się upadek Związku Radzieckiego. Jedni chwalą za to byłego prezydenta, uważając, że jego zasługą jest rozpad ostatniego imperium dokonany na drodze pokojowej. Uwolniło to świat od koszmaru gigantycznej Jugosławii z bronią jądrową. Inni oskarżają Gorbaczowa, że przyzwalając na rozpad ZSRR, pozbawił świat jednej z ważniejszych sił, co naruszyło stabilizację w stosunkach międzynarodowych”⁴⁰. Niewątpliwie rację mają pierwsi.

3. Rozwiązanie Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej i Układu

Jesień Ludów 1989 r. przyniosła upadek komunizmu w krajach Europy Środkowej i Wschodniej oraz likwidację bloku komunistycznego. Zapowiedzią tego było potępienie przez państwa członkowskie Układu Warszawskiego – na posiedzeniu w Moskwie 4 grudnia 1989 r. – interwencji wojskowej w Czechosłowacji w sierpniu 1968 r. dokonanej przez armie ZSRR, Polski, Węgier, Bułgarii i NRD. Stwierdzono, że była to „ingerencja w wewnętrzne sprawy suwerennej Czechosłowacji i należy ją potępić”⁴¹. Zewnętrznym wyrazem tych zmian było rozwiązanie w 1991 r. Układu Warszawskiego oraz Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, będących instrumentami polityki dominacji Związku Radzieckiego w Europie Środkowej. Byłe kraje satelickie ZSRR nie wyrażały zainteresowania radzieckimi propozycjami utrzymania w innej formie wielostronnej współpracy w obu dziedzinach ze wschodnim sąsiadem. Zresztą likwidacja ZSRR w końcu 1991 r. stworzyła zupełnie nową sytuację polityczną w Europie i świecie.

Rozwój sytuacji na obszarze byłego ZSRR, wskazujący na powolny rozpad imperium, zanim jeszcze do tego rozpadu w rzeczywistości doszło, a także dążenie Polski oraz innych państw Europy Środkowej do zacieśnienia i wręcz zinstytucjonalizowania swoich politycznych więzów z Zachodem, były bezpośrednią przyczyną starań o anulowanie formalnych powiązań w dziedzinie gospodarczej i wojskowej z ZSRR. Powiązania te, będące reliktem przeszłości i nierównoprawnych stosunków, nie mogły być utrzymane w warunkach odzyskania suwerenności przez byłe kraje satelickie.

Największe kontrowersje budził Układ Warszawski, będący głównym instrumentem politycznej i wojskowej hegemonii ZSRR w bloku wschodnim. Na żądanie państw członków układu z Europy Środkowej powołano w czerwcu 1990 r. Komisję Pełnomocników Rządowych do spraw rewizji Układu Warszawskiego. Michaił Gorbaczow nie mógł ani nie chciał się temu przeciwstawić. Jego rządy cechowało odejście od doktryny Breżniewa. Występując 6 lipca 1989 r. w Zgromadzeniu Parlamentarnym Rady Europy, mówił: „Wszelka ingerencja w wewnętrzne sprawy, każda próba ograniczenia suwerenności – przyjaciół, sojuszników czy kogokolwiek – to działania niedopuszczalne”⁴².

W wyniku trzech spotkań pełnomocników w drugiej połowie 1990 r. uzgodniono likwidację większości wojskowych i politycznych struktur Układu Warszawskiego, pozostawiając jedynie organy konsultacyjne. Zmiany miały być przeprowadzone w pierwszym półroczu 1991 r. Wystąpienie NRD 24 września 1990 r. z Układu Warszawskiego w związku ze zjednoczeniem Niemiec przyspieszyło cały proces. Na spotkaniu 21 stycznia 1991 r. ministrowie spraw zagranicznych Polski, Czech i Słowacji oraz Węgier wysunęli postulat całkowitego rozwiązania Układu Warszawskiego na podstawie wspólnej decyzji do końca 1991 r. Jak stwierdził 25 lutego 1991 r. na posiedzeniu Doradczego Komitetu Politycznego Układu Warszawskiego minister spraw zagranicznych RP Krzysztof Skubiszewski – „Układ Warszawski nie jest płaszczyzną współpracy odpowiadającą obecnej sytuacji w Europie Środkowo-Wschodniej”⁴³. Polska, CSRS i Węgry zaczęły konsultować się w sprawach bezpieczeństwa bezpośrednio poszukując zbliżenia do NATO i UZE.

Aby uniknąć dalszych indywidualnych wystąpień państw członkowskich z Układu, z inicjatywy ZSRR jego struktury wojskowe zlikwidowano 31 marca 1991 r.⁴⁴. W liście

Michaiła Gorbaczowa skierowanym w tej sprawie do prezydenta RP Lecha Wałęsy 12 lutego 1991 r. pisał on, że likwidacja wojskowych struktur Układu Warszawskiego „sprzyjałaby dalszemu zmniejszeniu pozablokowych struktur bezpieczeństwa”, a stosunki między państwami członkami Układu Warszawskiego należałoby rozwijać na zasadach dwustronnych⁴⁵. W istocie ZSRR zamierzał przekształcić Układ Warszawski w instytucję polityczno-konsultacyjną, która w przyszłości stałaby się strukturą bezpieczeństwa. Próba ta się nie udała, gdyż państwa członkowskie nie przejawiały zainteresowania konsultacjami z Moskwą w sprawach bezpieczeństwa.

Ostatecznie do rozwiązania Układu Warszawskiego doszło w Pradze 1 lipca 1991 r. na posiedzeniu Doradczego Komitetu Politycznego UW z udziałem prezydentów Czech i Słowacji, Vaclava Havla, Polski, Lecha Wałęsy, Bułgarii, Żelju Żelewa, Rumunii, Iona Iliescu, premiera Węgier, Józsefa Antalla i wiceprezydenta Rosji Gienadija Janajewa⁴⁶. Dokument podlegał ratyfikacji, której dokonano bardzo szybko. Polska ratyfikowała protokół 16 września 1991 r. Równocześnie jednostki Armii Czerwonej opuściły 27 czerwca 1991 r. Czechy i Słowację oraz Węgry, 19 czerwca 1991 r. Przygotowywały się do opuszczenia Litwy, Łotwy i Estonii oraz Polski, co nastąpiło w tym ostatnim przypadku 17 września 1993 r.

Rozpadła się również Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. W 1990 r. powstał zamiar opracowania projektu nowego statutu organizacji. Komitet Wykonawczy RWPG na posiedzeniu w Moskwie 4 i 5 stycznia 1991 r. rozpatrywał możliwości integracji na zasadach równego partnerstwa. Rosjanie proponowali przekształcenie RWPG w Międzynarodową Organizację Współpracy Gospodarczej o charakterze konsultacyjnym, a nie decyzyjnym, działająca zgodnie z prawami rynku. Miałaby ona skupiać 9 dotychczasowych członków oraz Jugosławię i RFN jako państwo, w którego granicach znajdowała się była NRD.

Zaprzestanie 1 stycznia 1991 r. transakcji w rublach transferowych między państwami należącymi do RWPG przyspieszyło rozpad organizacji, gdyż żadne z państw członkowskich nie było w stanie rozliczać się w dolarach. Spowodowało to gwałtowne załamanie się na początku 1991 r. wymiany handlowej między ZSRR a krajami Europy Środkowej.

Zaledwie w sześć miesięcy po posiedzeniu Komitetu Wykonawczego RWPG w Moskwie, 28 czerwca 1991 r., przedstawiciele 9 krajów członkowskich RWPG, gdyż poza sześcioma państwami Układu Warszawskiego do organizacji należały jeszcze trzy inne państwa: Wietnam, Kuba i Mongolia, postanowili na posiedzeniu w Budapeszcie zakończyć jej działalność i podpisali specjalny protokół⁴⁷. Zgodnie z protokołem RWPG miała przestać istnieć w 90 dni od jego podpisania. Jeszcze na ostatnim posiedzeniu Komitetu Wykonawczego podejmowane były próby kontynuacji współpracy o charakterze konsultacyjnym, ale nie było zgodności stanowisk w tej sprawie.

Rozwiązanie Układu Warszawskiego i RWPG oznaczało zakończenie pewnej epoki w stosunkach między krajami Europy Środkowej i Wschodniej. Były to stosunki nierównoprawne, oparte na hegemonii Związku Radzieckiego. Zmiany ustrojowe w krajach Europy Środkowej i ich włączenie do struktur współpracy gospodarczej i obronnej Zachodu stanowią istotną gwarancję, że podobna sytuacja w przyszłości się nie powtórzy.

- ¹ J. Smaga, *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917–1991*, Kraków 1992, s. 294.
- ² F. Fejtő (collab. E. Kulesza-Mietkowski), *La fin des démocraties populaires*, op.cit., s. 105-122.
- ³ „Litieraturnaja Gazieta” z 18 maja 1988.
- ⁴ Z. Brzeziński, *Wielkie bankructwo*, Paryż 1990, s. 267-268.
- ⁵ J. Kukułka, op. cit., s. 224-225.
- ⁶ G.-H. Soutou, op. cit., s. 563.
- ⁷ A. D. Rotfeld, *Europejski system bezpieczeństwa in statu nascendi*. Warszawa 1990, s. 63.
- ⁸ Z. Brzeziński, *Power and Principle. Memories of the National Security Adviser*. 1977–1981, New York 1983, s. 297.
- ⁹ „International Herald Tribune” z 9 marca 1978 r.
- ¹⁰ „Le Monde” z 31 grudnia 1981.
- ¹¹ M. Grela, *Polska a stosunki Wschód–Zachód w latach osiemdziesiątych*, Warszawa 1989, s. 102-134.
- ¹² „Trybuna Ludu” z 5 marca 1981.
- ¹³ A. D. Rotfeld (red.), *Prawa człowieka. Międzynarodowe zobowiązania Polski (wybór dokumentów)*, Warszawa 1989, s. 204-214.
- ¹⁴ Tamże, s. 215-221.
- ¹⁵ Tamże, s. 237-239.
- ¹⁶ B. Gronowska, T. Jasudowicz, C. Mik, *Prawa człowieka. Dokumenty międzynarodowe*, Toruń 1993, s. 213-227.
- ¹⁷ Tamże.
- ¹⁸ Tamże, s. 207-211.
- ¹⁹ Tamże, s. 228-241.
- ²⁰ Zob. szerzej: F. Fejtő (collab. Ewa Kulesza-Mietkowski), *La fin des démocraties populaires*, op.cit., s. 145-235.
- ²¹ T. G. Ash, *Polska rewolucja – „Solidarność” 1980-1981*, Londyn 1987 oraz G.-H. Soutou, op.cit., s. 621-628.
- ²² Ch. Zorgbibe, tome II, op.cit., s. 342-345.
- ²³ W. Pronobis, *Polska i świat w XX wieku*, Warszawa (b.r.w.), s. 425-437.
- ²⁴ G.-H. Soutou, op.cit., s. 699-707.
- ²⁵ W. Roszkowski, op. cit., s. 391-400 oraz Ch. Zorgbibe, II tome, op.cit., s. 360-370..
- ²⁶ M. Szczepaniak, *Przebudowa ustroju politycznego na Węgrzech i w Czechosłowacji*, Poznań 1995, s. 9-10
- ²⁷ *Najnowsza historia świata...*, op. cit., t. III, s. 116-120.
- ²⁸ M. Szczepaniak, op. cit., s. 57-65.
- ²⁹ A. Dumasy-Teipel, *Le Traité d'unification, „Allemagne d'aujourd'hui”* 1998, nr 146, s. 273-285.
- ³⁰ *Najnowsza historia świata...*, op. cit., t. III, s. 111-116.
- ³¹ J. Jackowicz, *Bułgaria od rządów komunistycznych do demokracji parlamentarnej 1988-1991*, Warszawa 1992, s. 43-44.
- ³² Zob. szerzej: F. Fejtő (collab. Ewa Kulesza-Mietkowski), *La fin des démocraties populaires*, op.cit., s. 236-246; G.-H. Soutou, op.cit, s. 663-681; Ch. Zorgbibe, II tome, op.cit, s. 357-360.
- ³³ A. Graczow, *Gorbaczow*, Warszawa 2003, s. 176-187.
- ³⁴ G.-H. Soutou, op.cit, s. 686 oraz Ch. Zorgbibe, II tome, op.cit, s. 393.
- ³⁵ J. Kukułka, op. cit., s. 453-454.
- ³⁶ Cyt. za, H. Kissinger, op. cit., s. 497.
- ³⁷ Szerzej: A. Graczow, op.cit, s. 405-421 oraz Ch. Zorgbibe, II tome, op.cit, s. 389-392.
- ³⁸ J. Kukułka, op. cit., s. 507-508.
- ³⁹ *Najnowsza historia świata...*, op. cit., t. III, s. 72-90.
- ⁴⁰ A. Graczow, op.cit, s. 448.
- ⁴¹ Cyt. za: Ch. Zorgbibe, tome II, op.cit, s. 393.
- ⁴² „The New York Times” z 7 lipca 1989.
- ⁴³ „Zbiór Dokumentów”, nr 1, 1992, s. 218.
- ⁴⁴ Tamże, s. 221-224.
- ⁴⁵ Tamże, s. 213-214.
- ⁴⁶ Protokół o utracie mocy Układu o Przyjaźni, Współpracy i Pomocy Wzajemnej, podpisany w Warszawie 14 maja 1955 r. oraz Protokołu o przedłużeniu jego obowiązywania podpisany w Warszawie 26 kwietnia 1985 r., Praga, 1 lipca 1991 r., „Zbiór Dokumentów”, nr 2, 1992, s. 145.
- ⁴⁷ Protokół o rozwiązaniu Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, Budapeszt, 28 czerwca 1991 r. „Zbiór Dokumentów”, nr 1, 1992, s. 231-233.